

## **ГРАДИ-ВОЛОСТІ КИЇВСЬКОЇ РУСІ: СПРОБА СИСТЕМНОГО АНАЛІЗУ**

Предметом нашого дослідження є система міст („градів”) Київської Русі як взаємозв'язаних елементів політико-адміністративної системи Руської держави, яку умовно можна зобразити таким чином: головне місто + міста-сателіти.

Дорадянським та радянським дослідникам великих політико-адміністративних утворень Давньоруської держави, таким як О.М.Гнпвушев [6], В.Є.Данилевич [9], М.С.Грушевський [8], П.В.Голубовський [7], О.М.Насонов [15], Л.В. Алексєєв [5], К.О.Софроненко [18], О.Л.Монгайт [14], Г.В.Штихов [21], П.Ф.Лисенко [13], В.В.Сєдов [17], А.В.Куза [11], П.П.Толочко [19], М.Ф.Котляр [10] та ін., які зробили вагомий внесок в дослідження багатьох проблем руської історії, але яким в силу тих чи інших причин не вдалося в достатній мірі дослідити таку важливу складову будь-якої системи, як зв'язок між її елементами. Той самий зв'язок, який і робить систему саме системою, а не простою сукупністю елементів. Говорячи, скажімо, про приналежність (політичну) якогось міста тому чи іншому князівству, землі, волості, потрібно, наскільки це дозволяють джерела, довести цю приналежність, наводячи якісь аргументи. Саме в цьому плані більшість дослідників і „грішили”, оскільки велику кількість „градів” відносили до того чи іншого князівства, виходячи в основному з місця їхнього розташування. Це в свою чергу загрожувало „накладанню” географічних „городів” на політичні, ототожненню географічно – територіальних та політико – адміністративних систем. Хоча деякі дослідники, скажімо О.М.Рапов [16], в своїх дослідженнях велику увагу приділяли і зв'язку між містами, між містом і князем. Але слід сказати, що Рапов, досліджуючи князівські володіння роду Рюриковичів в X – п.п. XIII ст.[16, 41 – 205], обмежується лише головними руськими містами, які він ще називає „землями” або „областями”. Це в основному ті міста, де знаходилися основні князівські столи. Досить оригінальну концепцію політичного устрою Київської Русі, однією з базових структур якого була залежність (в тому числі і політична) пригородів від головного города, висунули І.Я.Фроянов та О.Ю.Дворніченко у своїй праці „Города-государства Древней Руси” [20]. Проте слід відмітити, що автори не в достатній мірі дослідили залежність багатьох пригородів від того чи іншого города і не навели достатніх підтверджень у джерелах, де б та чи інша залежність проявлялася.

Роблячи спробу виявити взаємозв'язок та взаємозалежність між головними містами Київської Русі та містами-сателітами (залежними від головних міст), слід в'яснити, як ця залежність проявляється у джерелах, головне серед яких – „Повість минулих літ”. Тобто потрібно виявити в джерелі такі місця, які б, прямо чи не прямо, вказували на цю залежність. Отже, свідчити про залежність одного міста від іншого може наступне: а) вказування

(пряме або непряме) в джерелі на належність того чи іншого міста князю, який сидів у головному місті; б) вказування (пряме чи непряме) на залежність князя, який сидів в певному місті, від князя, який сидів у головному місті; в) посадник (князівського або не князівського роду) в тій чи іншій мірі залежав від князя, який сидів в головному місті; г) син в певній мірі залежав від батька; д) так само і племінник, який, маючи сильного дядька, залежав від останнього; е) часті поїздки князя в те чи інше місто може свідчити про приналежність міста князю; є) відносна близькість розташування невеликих міст, які рідко згадуються в джерелах, від головного міста; ж) побудоване князем місто, як правило, йому і належало; з) вказування в джерелі на те, що один князь дав іншому якесь місто, може свідчити про залежність другого від першого, а отже, і переданого міста від головного; и) наявність у війську князя військових загонів з інших міст може свідчити про певну залежність цих міст від князя; і) під час військових дій князі, як правило, ховаються у своїх містах, а беруть в облогу міста князів-суперників; ї) князь, який переходив із одного стола на інший, більш значиміший, як правило, автоматично підпорядковував собі міста, залежні від нового столярного міста, залишаючи при цьому за собою і свої попередні володіння. Як бачимо, більшість вищенаведених критеріїв досить умовні та не дуже переконливі, проте, враховуючи крайню малочисельність джерел та їхню мовну специфіку, якихось інших наглядних способів доведення політичного зв'язку між містами просто немає. Тим більше, якщо взяти до уваги те, яке велике значення мали в тогочасному суспільстві особисті та родові зв'язки, які у великій мірі визначали і політичні відносини. Таким чином, основою взаємозалежності міст виступали князі (міжкнязівські відносини), які і уособлювали собою політичну владу (політичні відносини).

Почнемо з міст, які протягом д.п. IX – поч. XII ст. знаходились у сфері впливу Києва та його князів.

Очевидно, **Новгород** знаходився у сфері впливу київського князя Олега, який встановив давати варягам данину з Новгорода у розмірі 300 гривень щорічно, що і давалося аж до смерті Ярослава заради збереження миру [1, 10\*]. Напевно, місто продовжувало залишатися у сфері впливу Ігора та Ольги, яка в 947 р. відправилась в Новгород і встановила по Мсті і Лузі погости, obroki і данини [1, 24]. В 970 р. новгородці попросили собі князя Володимира на княжіння, з чим погодився великий київський князь Святослав [1, 27 зв.]. В 977 році, коли наляканий смертю брата Олега Володимир втік з Новгорода, Ярополк посадив своїх посадників в Новгороді [1, 30], які, напевно, управляли містом до 980 р., коли Володимир повернувся з варягами в Новгород, перемиг Ярополка, та поставив в Новгороді свого дядька Добриню [1, 31 зв.]. Під 988 р. повідомляється, що посадив Володимир свого старшого сина Вишеслава в Новгороді, після смерті якого там було посаджено Ярослава [1, 45 зв.]. Про залежність Ярослава від батька свідчить випадок під 1014 роком, коли Ярослав, який був посадником в Новгороді, давав по умовам 2 тисячі гривень в Київ

---

\* Тут і надалі йде посилання на аркуш відповідного джерела.

щорічно, а тисячу роздавав в Новгороді дружині. І так, за словами літописця, давали всі новгородські посадники [1, 48 зв.]. В період міжусобиць між синами Володимира Новгород з 1015 р. відпадає на деякі періоди часу від володінь київських князів. Більше того, коли Ярослав в деякі періоди 1024 – 1026 рр. сидів в Новгороді, залежність Новгорода від Києва була скоріше зворотньою. Ця аномалія виправилася в 1026 році, коли Ярослав, зібравши багато воїнів, пішов у Київ і уклав договір зі своїм братом, за яким було розділено Руську землю по Дніпру [1, 56]. В 1036 році Ярослав посадив свого сина Володимира в Новгороді [1, 56 зв.], який там сидів аж до своєї смерті в 1052 р. [1, 60]. Після 1054 р. Новгород потрапляє до володінь київського князя Ізяслава [4, 69]. Можливо, місто потрапило під владу цього князя вже під кінець правління Ярослава, коли, за словами новгородського літописця, Ізяслав Ярославич, після смерті Володимира Ярославича, посадив в Новгороді свого сина Мстислава [4, 69 зв.]. Очевидно, після взяття Києва у 1073р., Святослав садить в Новгороді свого сина Гліба [4, 69 зв.]. В 1078 р. замість Гліба Святославича в Новгороді сів Святополк, син київського князя Ізяслава [1, 74]. В 1088 році, після Святополка, Всеволод Ярославич садить на новгородському столі свого онука Мстислава, сина Володимира, який княжить в Новгороді п'ять років [4, 69 зв.]. Очевидно, коли в 1113 р. Мономах став київським князем, Новгород, в якому сидів його син Мстислав, знову потрапляє в деяку залежність від Києва. Ця залежність проявляється під 1117 роком, коли Володимир, давши своєму сину Мстиславу Білгород, фактично вивів його з міста, а в Новгороді натомість сів Мстиславич, онук Володимира [1, 106].

Виходячи із змісту договору Русі з греками 907 р., **Чернігів** в цей час знаходився у сфері впливу київського князя Олега, так як в місті сидів підвласний Олегу князь [1, 12]. Очевидно, місто знаходилось під київськими князями і в наступні роки аж до смерті Ярослава Мудрого, за винятком 1024 – 1036 рр., коли на чернігівському столі сидів Мстислав Володимирович, який княжив осібно від брата [1, 55 – 56]. З 1054 до 1078 р. Чернігів, як і Переяслав, якщо і визнавав зверхність київського князя, то лише номінально. Коли в 1078 році після смерті Ізяслава на київському столі сів Всеволод, він посадив свого сина Володимира в Чернігові [1, 76]. Отже, з появою посадника київського князя в Чернігові, місто знов потрапляє у сферу впливу київського князя. Посаджений у Чернігів Володимир Всеволодович сидів на столі до 1094 р., коли на місто напав Олег з половцями. Після деяких військових дій брати уклали між собою перемир'я, за яким Володимир пішов на стіл свого батька в Переяслав, а Олег увійшов в місто свого батька Чернігів, де і сів на столі [1, 83]. Очевидно, з 1094 р. Чернігів відпадає від володінь київського князя.

В договорі Олега з греками **Переяслав** названо серед шести міст, яким греки повинні були сплатити данину. З умови договору випливає, що в Переяславі сидів князь, підвладний Олегу [1, 12]. Отже, Переяслав на 907 рік знаходився в сфері впливу київського князя. Під 992 роком літописець повідомляє, що коли отрок Володимира перемиг печеніжича і за угодою печеніги відступили, Володимир на радостях “заложи городъ на броду томь . и нарче и . Переяславль” [1, 46 зв.]. Незважаючи на суперечність з попередніми

даними, за якими Переяслав було засновано значно раніше, уривок все - таки підтверджує, що місто знаходилось у володінні київського князя. Очевидно, місто знаходилось і у володінні Ярослава, який за заповітом передав Переяслав своєму сину Всеволоду [1, 60 зв.] З 1054 по 1078 р. переяславський князь не залежав від Києва. Але коли в 1078 р. Всеволод сідає на стіл в Києві, Переяслав автоматично потрапляє під владу київського князя, який садить у Переяславі свого сина Володимира [3, 81]. Точна дата посадки Мономаха невідома, але це сталося, очевидно, після 1078 року. За Мономахом, при цьому, продовжував залишатися Чернігів. Виходячи з того, що Ростислав Всеволодович після смерті батька у 1093 р. пішов у Переяслав [1, 80], можемо припустити, що Всеволод ще за життя дав йому це місто. Підтвердженням цьому є те, що Володимир в цьому ж році послав до свого брата Ростислава в Переяслав, щоб той допомагав Святополку у боротьбі з половцями [1, 80 зв.] Очевидно, з 1093 року Переяслав відпадає від володінь київського князя аж до 1113 року, коли новоспечений київський князь Володимир Мономах посадив в Переяславі свого сина Святослава [1, 102 зв.]. В цьому ж році, напевно, у зв'язку з хворобою Святослава, він посадив у Переяславі свого сина Ярополка [1, 103 зв.].

Перша згадка міста **Володимир** міститься під 988 роком, де написано, що князь Володимир посадив свого сина Всеволода у Володимирі [1, 45 зв.]. Очевидно, місто знаходилось і у володінні Ярослава Мудрого, який в 1054 році за заповітом віддав Володимир своєму синові Ігорю [1, 60 зв.]. В 1057 році на місці померлого В'ячеслава у Смоленську посадили Ігоря, якого вивели з Володимира [1, 60 зв.]. Можливо, Володимир з цього часу перейшов у володіння Ізяслава. Підтвердженням цьому може бути те, що у 1078 році Всеволод, який сів у Києві, посадив сина Ізяслава Ярополка у Володимирі [1, 76]. В 1085 році, після того, як бунтівливий Ярополк, на якого йшов походом посланий Всеволодом Володимир, втік в Польщу, Володимир посадив у Володимирі на місце Ярополка Давида [1, 76]. Наступного року Ярополк прийшов з Польщі і уклав з Володимиром перемир'я. Після цього Володимир пішов назад до Чернігова, а Ярополк знову сів у Володимирі [1, 76 зв.]. В цьому ж році Ярополка було вбито [1, Л. 76 зв.]. В 1097 році, коли на з'їзді в Любечі за Давидом Ігоревичем було закріплено Володимир, який дав йому Всеволод, Володимир перетворюється у незалежне „отчинне” місто (але, напевно, володимирський князь відособився раніше) [1, 88]. Можливо, Всеволод дав Давиду Володимир після смерті Ярополка в 1086 році. Це було справедливим з тої точки зору, що Володимир був володінням батька Давида Ігора, якому Ярослав і передав місто перед смертю. Після цього Володимир стає предметом боротьби між Святополком і Давидом. На протязі 1097 – 1099 рр. місто переходило то до Святополка, то до Давида [1, 92 зв. – 93 зв.]. Але в кінцевому підсумку, заручившись підтримкою інших впливових князів, Святополк в 1100 р. остаточно відібрав собі місто, яке віддав своєму синові Ярославу [1, 94 зв.]. Напевно, з 1113 р., після смерті Святополка, Володимир на деякий час відпадає зі сфери впливу київського князя. Але вже в 1117 році Володимир Мономах разом з іншими князями ходив походом на Ярослава Святополчича у Володимир, після чого останній “Ярославу покоровишюся и вдаривошю челомъ

передь строемъ своимъ Володимеромъ” [1, 106]. В цьому ж році, за словами літописця, Володимир Мономах послав свого сина Романа княжити у Володимир [1, 106]. Отже, з 1117 р. місто Володимир переходить під владу київського князя Мономаха.

Як впливає з джерел, **Вишгород**, починаючи від Ольги, знаходився під владою київських князів. Вперше місто згадується під 946 роком, коли Ольга розправилася з древлянами і наклала на них тяжку данину, дві треті якої йшли в Київ, а третина – в Вишгород, бо, Вишгород, як каже літописець, „Ольжинь город” [1, 23 зв – 24]. Під 980 роком літописець зазначає, що в Вишгороді Володимир мав 300 наложниць [1, 31 зв.]. Під 1015 роком автор повісті пише, що Святополк прийшов у Вишгород, скликав бояр, серед яких найголовнішим був Путша, і, після запевнення на вірність Святополку, сказав їм, щоб вони убили його брата Бориса [1, 50]. Про особливий статус Вишгорода для київських князів говорить випадок, коли київський князь Ярослав приїхав у Вишгород, де дуже розхворівся і де помер [1, 60 зв.]. Оскільки Ярослав був хворий і до того, то навряд він їхав у Вишгород вирішувати якісь справи. Скоріше він їхав просто відпочити у своє улюблене місто. В 1072 році відбулось урочисте перенесення останків Бориса і Гліба в нову церкву Вишгорода, яку побудував Ізяслав [1, 67]. Оскільки Київ за заповітом Ярослава передавався Ізяславу, то автоматично йому було передано і Вишгород як невід’ємну частину володінь київського князя. Недарма автор не каже, що в Вишгороді було якесь своє княжіння, натомість повідомляє, що Вишгород держав Чудин, напевно, призначений київським князем [1, 67 зв.]. Під 1078 роком зазначається, що Ярополк, син Ізяслава, сидів у Вишгороді [1, 74]. Це ще раз засвідчує належність Вишгорода до володінь київського князя, але, на відміну від попередніх періодів, тут вже сидів князь. Напевно, це підвищило статус міста. Під 1091 р. згадуються лови Всеволода за Вишгородом [1, 79]. В 1113 році, як пише літописець, помер Святополк за Вишгородом [1, 102 зв.].

Постійно перебував під владою київських князів і **Білгород**. Вперше місто згадується під 980 роком, коли літописець говорить про наложниць князя Володимира, яких в Білгороді було 300, як і в Вишгороді [1, 31 зв.]. А трохи далі, під 991 роком зазначається, що саме Володимир і побудував це місто, заселивши в ньому людей з інших „градів” [1, 46]. Білгород був важливим стратегічним містом, так як захищав приступи до Києва. Про це свідчить випадок, датований 997 роком, коли печеніги, довідавшись, що Володимир в Новгороді, взяли в облогу Білгород [1, 47 зв.]. Про тісні зв’язки Києва, і, зокрема, киян, з Білгородом свідчить наступний випадок. В 1069 році Всеслав, виступивши з Києва назустріч Ізяславу з Болеславом, спочатку прийшов до Білгорода, а з настанням ночі таємно від киян, які переховувалися в Білгороді, втік до Полоцька. На ранок кияни, побачивши, що князь втік, повернулися до Києва [1, 64]. Білгород залишався за Києвом і при Мономахові, який в 1113 році поставив в Білгороді єпископом Микиту [1, 103 зв.]. В 1117 році Мономах привів Мстислава з Новгорода і дав йому Білгород, а в Новгороді сів Мстиславич, онук Володимира [1, 106]. Створення князівського столу в

Білгороді загалом підвищило статус міста, але воно все ж продовжувало залишатися у сфері впливу київського князя.

Вперше **Тмуторокань** в літописі згадується під 988 роком, де написано, що князь Володимир посадив свого сина Мстислава в Тмуторокані [1, 45 зв.]. Отже, місто знаходилось у сфері впливу київського князя Володимира. Очевидно, з 1015 р. Тмуторокань відпадає від володінь київського князя. В ній продовжував сидіти Мстислав [1, 55] аж до 1024 року, коли він прийшов з Тмуторокані і сів на столі в Чернігові [1, 55 – 55 зв.] Після смерті Мстислава у 1036 р., очевидно, Тмуторокань переходить під зверхність Ярослава, київського князя. Після 1054 р. місто потрапляло під владу київського князя лише епізодично. Зокрема, в 1079 році після вбивства половцями Романа Святославича, київський князь Всеволод посадив посадником в Тмуторокані Ратибора. А вже у 1081 році Давид Ігорович та Володар Ростиславич схопили Ратибора і сіли в Тмуторокані [1, 76].

З уривчастих відомостей літописів важко сказати, кому на початку 20-х рр. XI ст. належало прикордонне місто **Берестя**, Русі чи Польщі. Але виходячи з того, що київські князі, у даному випадку Святополк (1019 р.) , а потім Ярослав (1022 р.), ходили до Берестя, можемо припустити, що місто в цей на певні періоди часу потрапляло під владу київського князя. А потім його знову могла відвоювати Польща [1, 54 зв. – 55]. У „Повчанні” приблизно перед 1076 роком повідомляється, що Ізяслав, Святослав та Всеволод послали Володимира Всеволодовича в Берестя, яке підпалили поляки і яким він після цього деякий час управляв. Вираз “городъ тихъ” може означати, що Берестя було містом поляків [3, 81]. Отже, боротьба Русі і Польщі за Берестя продовжувалася. З уривку випливає, що Берестя належало руським князям і до того часу, коли ним почав управляти Мономах, так як поляки не стали б підпалювати місто, яке знаходилось під їхньою ж владою. Далі місто згадується під 1097 роком, коли Святополк, виправдовуючись за осліплення Василька, сказав, що його намовив Давид, нібито Василько хоче його вбити і захопити його волость – Туров, Пінськ, Берестя та Погорину [1, 90]. Отже, тут вже з упевненістю можна сказати, що на 1097 рік Берестя знаходилось у володінні Святополка Ізяславича. В цьому ж році Святополк, який воював з Давидом, “поиде к Берестю к Ляхомъ.” [1, 92]. Не зрозуміло, що під цим мав на увазі літописець. Можливо, в сусідньому з Польщею місті, яким володів Святополк, проживало багато поляків. Можливо й те, що Берестя належало Польщі (принаймні раніше). Під цим же роком зазначається, що Давид взяв в облогу Володимир, в якому зачинився Мстислав Святополчич з засадою із берестян, пінчан та вишегородців [1, 93]. Оскільки берестяни були на боці сина Святополка, то це ще раз може доводити, що Берестя було володінням київського князя. Під 1101 роком повідомляється, що “затворися Ярославъ Ярополчичъ оу Берестьи”, після чого на нього пішов Святополк, і, схопивши, привіз в Київ, але потім звільнив [1, 94 зв.]. Отже, Берестя продовжувало і надалі залишатися під владою київського князя.

Очевидно, з 981 року **Перемишль** знаходився у сфері впливу київського князя. В цьому році князь Володимир пішов на поляків і зайняв їхні міста:

Перемишль, Червен та інші, які, за словами літописця, “суть и до сего дне подъ Русью” [1, 32]. Очевидно, після Володимира Перемишль перейшов під контроль наступних київських князів, зокрема Святополка та Ярослава Володимировичів. В 1097 році на з'їзді князів в Любечі за Володарем Ростиславичем було закріплено Перемишль, місто, яке йому, за словами літописця, дав Всеволод [1, 88]. Отже, місто, до того, як потрапило у володіння Ростиславичів, належало Всеволоду Ярославичу, який князував у Києві в 1078-1093 рр. Можемо припустити, що місто одному з Ростиславичів Всеволод дав у першій половині або середині 1080-х рр., так як вже під 1086 р. згадується Рюрик Ростиславич, який сидів у Перемишлі [1, 76 зв.]. Можливо, до Всеволода містом володіли попередні київські князі, зокрема Святослав та Ізяслав Ярославичі, але про це конкретних відомостей немає. З першої половини або ж середини 1080-х рр. місто відпадає від володінь київських князів, ставши удільним володінням Ростиславичів.

Вперше місто **Псков** згадується під 903 роком. Літописець говорить, що коли Ігор виріс, привели йому жінку з Пскова на ім'я Ольга [1, 11 зв.]. Під 947 роком літописець повідомляє, що Ольга пішла в Новгородську землю, встановлюючи оброки та данини, і свідчення про неї збереглися і понині, зокрема в Пскові стоять її сани [1, 24]. Хоча з цих уривків безпосередньо не випливає, що Псков за Ігора та Ольги знаходився у сфері впливу київського князя, але те, що Ольгу з Пскова було „приведено”, а тим більше те, що Ольга, ставши фактично правителькою Києва, встановлюючи оброки і данини, зупинялася в Пскові, опосередковано говорить про те, що київський князь Ігор, а потім і княгиня Ольга мали певний вплив на місто. В 1036 році Ярослав ув'язнив свого брата Судислава в Пскові [1, 56 зв.]. Виходячи з цього, ми вже з більшою впевненістю можемо сказати, що Псков знаходився під владою Ярослава, інакше він би не став ув'язнювати брата в чужому місті. Восстання в „Повісті...” Псков згадується під 1060 роком, коли сосоли, вигнавши Ізяславових збирачів данини та підпаливши Юріїв і навколишні села, до „Плескова доидоша воююще”. Після цього проти них пішли війною псковичі і новгородці 84 зв. Можливо, на 1060 рік Псков знаходився у сфері впливу Ізяслава, якому, по-суті, мстили сосоли. Але можливе й те, що Псков безпосередньо залежав від Новгорода, який, однак, теж залежав від Києва.

**Муром** знаходився у сфері впливу київського князя Володимира, про що свідчить повідомлення літопису під 988 роком, де написано, що київський князь посадив свого сина Гліба в Муромі [1, 45 зв.]. В новгородському першому літописі молодшого ізводу зазначається, що Святослав Ярославич після смерті батька одержав Чернігів і „всю страну вьсточную и до Мурома” [4, 69]. Отже, раніше Муром, очевидно, належав київському князю Ярославу. Коли Святослав в 1073 р. став київським князем, у його володіннях, напевно, продовжувало залишатися місто Муром. Підтвердженням того, що Муром був волостю князя Святослава, сина Ярослава, який у 1073-1076 рр. був київським князем, служить уривок, датований 1096 роком. На Муром, де сидів Ізяслав Володимирович, пішов походом Олег Святославич, який послав до Ізяслава

послів зі словами: “Иди оу волость отца своего Ростову а то есть волость отца моего” [1, 86 зв.].

Як говориться в умовах перемир'я Олега з греками, поміченими в літописі під 907 роком [1, 12], в **Ростові** сидів князь, який знаходився під Олегом. Отже, на 907 рік Ростов знаходився у сфері впливу київського князя. Місто знаходилось у сфері впливу і Володимира Великого. Під 988 роком літописець повідомляє, що князь Володимир посадив свого сина Ярослава в Ростові. Коли ж Ярослав пішов у Новгород на місце померлого Вишеслава, батько посадив у Ростові Бориса [1, 45 зв.]. У новгородському першому літописі молодшого ізводу зазначається, що після смерті батька Всеволоду Ярославичу дістався у спадок Ростов [4, 69]. Отже, Ростов знаходився під владою Ярослава Мудрого, київського князя. Під 1071 р. згадується Ростовська область, під час неврожаю в якій стали проповідувати два волхви із Ярославля і вбивати тих, хто нібито ховає залишки врожаю [1, 65]. В цей час, як пише літописець, прийшов Янь від князя Святослава збирати данину, і розказали йому білоозерці, що волхви, повбивавши багато жінок по Волзі і Шексні, прийшли сюди. Довідавшись, що волхви є смердами Святослава, він наказав людям видати їх [1, 65]. Виходячи з цього, насмілимось припустити, що Ростовська область, а, можливо, і Ростов, в цей час знаходилась в сфері впливу князя Святослава, сина Ярослава Мудрого. Можливо, Ростов продовжував залишатися за Святославом, коли той у 1073 році став київським князем. Напевно, з 1078 року, а, може, дещо раніше, Ростов (Ростовщина) знову потрапляє до володінь Всеволода Ярославича. Багато разів місто Ростов згадується під 1096 роком в контексті князівських міжусобиць. Коли Ізяслав Володимирович сидів в Муромі, на нього йшов з військом Олег, після чого Ізяслав послав за воїнами в Ростов, Суздаль і Білоозеро. Тоді Олег, напевно прагнучи мирно розв'язати конфлікт, послав своїх послів до Ізяслава з такими словами: “Иди оу волость отца своего Ростову а то есть волость отца моего” [1, 86 зв.]. З цього випливає, що Ростов був володінням Володимира Всеволодовича, яке йому, очевидно, передав батько, Всеволод Ярославич, який у 1078-1093 рр. був київським князем.

В 1024 р. повстали волхви в **Суздалі** у зв'язку з неврожаєм та голодом. Почувши про це, Ярослав прийшов в місто і придушив повстання [1, 55 зв.]. Це говорить про те, що Суздаль знаходився під владою Ярослава Мудрого, принаймні на середину 1020-х рр. Після смерті Ярослава у 1054 р. місто потрапляє під владу його сина Всеволода [4, 69], який, очевидно, продовжував володіти ним, ставши в 1078 р. київським князем.

Під 882 роком повідомляється, що Олег, виступивши в похід на Київ, взяв **Смоленськ** і посадив там свого мужа [1, 9 зв.]. Отже, з 882 року Смоленськ потрапляє під вплив київського столу. Далі Смоленськ згадується під 1015 роком, в оповіді про вбивство Святополком Бориса і Гліба, коли Гліб їхав у Київ і по дорозі “приде ко Смоленську и поиде от Смоленська . яко зреима и ста на Смядине в корабли” [1, 51]. Тут його і було вбито посланими від Святополка. Невідомо, чому Гліб пішов до Смоленська, можливо для того, щоб перепочити з дружиною, запитися продовольством на дорогу. Але все це може



свідчити про те, що Смоленськ в цей час знаходився у сфері впливу Рюриковичів, зокрема, Володимира Великого, та, можливо, Святополка Володимировича. В 1054 році перед смертю великий князь Ярослав одному зі своїх синів, а саме В'ячеславу, дав Смоленськ [1, 60 зв.]. Отже, до 1054 р. місто знаходилось під владою Ярослава Мудрого. В 1057 році, після смерті В'ячеслава, в Смоленську посадили Ігора, якого вивели з Володимира [1, 60 зв.]. Напевно, тими, хто посадив Ігоря в Смоленську, були Ізяслав, Святослав та Всеволод. Очевидно, після смерті Ігора в 1060 році Смоленськ продовжував залишатися у сфері впливу Ярославичів. В 1113 році Володимир посадив свого сина В'ячеслава в Смоленську [1, 102 зв – 103 зв.]. Як зазначає автор під наступним роком, раніше в Смоленську сидів інший син Володимира Святослав, якого батько вивів із Смоленська, давши йому Переяславль [1, 104]. Отже, з 1113 року місто знаходиться у сфері впливу київського князя Володимира Мономаха.

**Полоцьк** був серед шести головних міст (Київ, Чернігів, Переяслав, Полоцьк, Ростов, Любеч), яким, за мирними домовленостями Олега з греками 907 року, останні були зобов'язані дати данину. В Полоцьку, як і в інших перерахованих містах, сидів князь, підвласний Олегу [1, 12]. Далі Полоцьк згадується під 980 роком, коли Володимир хотів узяти в дружини дочку полоцького князя Рогволода. Після відмови Рогнеди, яка хотіла піти за Ярополка, Володимир пішов походом на Рогволода і, вбивши полоцького князя та двох його синів, взяв його дочку в дружини. Щодо Рогволода, то літописець каже, що він “перешель изъ заморья. имяше волость свою Полотьске” [1, 30]. Можливо, в Полоцьку за Рогволода утворилося власне князівство, мінімально залежне від київського князя. Очевидно, з 980 року Полоцьк потрапляє під владу князя Володимира і перестає бути окремим князівством. Вже під 988 роком повідомляється, що Володимир посадив сина свого Ізяслава в Полоцьку [1, 45 зв.]. Очевидно, вже з початку XI ст. Полоцьк поступово відпадає від володінь київських князів. Тут утворюється самостійне князівство. Протягом XI століття Полоцьк лише епізодично потрапляв під владу київського князя. Так, в 1069 році Ізяслав прогнав Всеслава з Полоцька і посадив тут свого сина Мстислава, а коли той помер – його брата Святополка. Але вже в 1071 році Всеслав вигнав Святополка з Полоцька [1, 64 зв.].

В 1116 році Володимир Всеволодович пішов на Гліба Всеславича на **Мінськ**, після чого, за ініціативою Гліба, який опинився в безвиході, уклав з ним перемир'я. Гліб пообіцяв в усьому слухатися Володимира, а останній дав Глібу Мінськ. В наступному році, за словами літописця, Володимир вивів Гліба із Мінська [1, 106]. Все це свідчить про те, що з 1116 року Мінськ опинився під зверхністю великого князя Володимира, який фактично переможеному Глібу дав Мінськ, який і так цього часу знаходився під Глібом, а потім і вивів Гліба з Мінська.

Під 988 роком зазначається, що князь Володимир посадив в **Турові** свого сина Святополка [1, 45 зв.]. Отже, на 988 р Туров знаходиться під владою київського князя. Далі Туров згадується під 1054 роком. Літописець пише, що коли дуже хворий Ярослав був у Вишгороді, його старший син Ізяслав

князював у Турові [1, 60 зв.]. З цього випливає, що до 1054 року Туров знаходився у сфері впливу київського князя Ярослава Мудрого. Очевидно, після 1054 р. Туров продовжував залишатися за київським князем Ізяславом Ярославичем. Підтвердженням цьому є і те, що коли в 1078 році на київський стіл сів Всеволод Ярославич, він посадив сина Ізяслава Ярополка у Володимирі, давши йому ще й Туров [1, 76]. Оскільки Ярополк одержав Туров від київського князя Всеволода, який до того ж посадив його у Володимирі, можемо припустити, що Ярополк певною мірою залежав від київського князя. Підтвердженням цьому є і вищенаведений випадок під 1085 роком, коли Всеволод послав свого сина Володимира розібратися з бутнівливим Ярополком [1, 76]. В 1088 році, як каже літописець, “иде Святополкъ из Новагорода Турову на княженъ” [1, 77]. Святополк княжив в Турові до 1093 року, поки за ним не прислав Володимир, щоб той сів в Києві на столі свого батька [1, 80]. Очевидно, після цього місто продовжувало залишатися за Святополком. Підтвердженням цьому є той випадок під 1097 роком, коли Давид намовляв Святополку на Василька, що той нібито займе Туров, Пінськ та інші міста Святополка [1, 88 зв.].

**Червен** вперше згадується під 981 роком, коли князь Володимир пішов на поляків та захопив їхні міста, серед яких був Червен [1, 32]. Очевидно, з 1015 року, після смерті Володимира, місто переходить під владу його сина Святополка. В 1018 році польський князь Болеслав, якого Святополк привів на свого брата Ярослава, за словами автора повісті, забрав собі “грады Червеньскыя” [1, 54]. В 1031 році Ярослав та Мстислав пішли походом на поляків і знову відвоювали Червенські міста [1, 56]. Потім місто згадується аж під 1097 роком, де написано, що після облоги міста Володимира Святополком та після підписання перемир'я з Давидом, останній пішов з Володимира в Червен, звідки втік в Польщу [1, 92 зв.]. Після повернення з Польщі Давид захопив Сутейськ і Червен, після чого взяв в облогу Володимир [1, 93]. Виходячи з контексту, можемо припустити, що Червен знаходився у володінні тих, хто воював з Давидом, а це Святополк та його сини Мстислав і Ярослав. Очевидно, місто під час боротьби місто переходило то до Давида, то до Святополка. Але в кінцевому підсумку, напевно, воно залишилося за Святополком та його синами, оскільки від Давида знову було відібрано Володимир, а з ним, можливо, і сусідні міста.

Перша згадка міста **Любеч** відноситься до 882 року, коли Олег взяв Любеч та посадив там свого мужа [1, 9 зв.]. Отже, з 882 року Любеч знаходиться під владою київського князя. В договорі Олега з греками 907 року Любеч названо серед міст, яким греки повинні були сплатити данину. В цей час, за словами літописця, в Любечі сидів князь, підвласний Олегу [1, 12]. Потім Любеч згадується під 1015 роком, коли Святополк вийшов з військом проти Ярослава до Любеча на інший берег Дніпра [1, 53 зв.]. Під 1016 р. в новгородському першому літописі молодшого ізводу повідомляється: „Бысть сѣца у Любца, и одолѣ Ярославъ; а Святополкъ бѣжа в Ляхы” [4, 78 зв.]. Отже, в 1015 – 1016 рр. Любеч, очевидно, продовжує залишатися під владою київських князів (Святополка, а потім – Ярослава). Після цього місто згадується

лише під 1097 роком, але про належність міста тому чи іншому князю не вказується. Виходячи з географічного положення Любеча, можемо припустити, що після 1054 року він знаходився у сфері впливу чернігівських князів.

**Городець** в літописі згадується 5 разів. В 1026 році біля цього міста Ярослав та Мстислав уклали угоду про перемир'я та поділ Руської землі на дві частини [1, 56]. В 1078 році тіло вбитого Ізяслава привезли в човні і поставили проти Городця, і вийшов йому на зустріч увесь Київ. Згодом тіло повезли на санах в Київ [1, 75]. Потім це містечко згадується під 1097 роком, коли Володимир, почувши про осліплення Василька, послав до Давида та Олега Святославичів, щоб ті йшли в Городець і вони разом поправили б те зло, яке сталося [1, 90]. В 1098 році пішли Володимир, Давид та Олег на Святополка і стали біля Городця, де створили мир [1, 93 зв.]. Востаннє Городець згадується під 1111 роком в оповіді про вогненний стовп над Печерським монастирем, який звідти перейшов до Городця, де був Володимир в Радосині [1, 100]. Всі вищенаведені факти переконливо свідчать, що містечко перебувало під владою київських князів, починаючи від Ярослава Мудрого.

В статті 21 Короткої Правди [2] згадуються **дорогобужці**, які вбили конюха Ізяслава. Після цього Ізяслав встановив віри за вбивство княжого тивуна та старшого конюха по 80 гривень. Можливо, місто знаходилося у сфері впливу київського князя Ізяслава, оскільки дорогобужці, напевно, мали якісь вагомні підстави вбивати конюха Ізяслава, який, припустимо, чинив безчинства в місті. Вперше в літописі Дорогобуж згадується під 1084 роком. В цьому році князь Всеволод дав Давиду Ігоревичу Дорогобуж [1, 76]. Отже, до 1084 року місто знаходилося під владою Всеволода Ярославича. Потім місто згадується під 1097 роком, де розповідається, що Святополк Ізяславич прийшов в Дорогобуж, де дочекався своїх воїнів, після чого пішов на Давида Ігоревича, який був у Володимирі [1, 92. – 92 зв.]. З цього випливає, що на 1097 (1099) рік Дорогобуж належав Святополку. Очевидно, в період міжусобиць місто опинялося то під владою Святополка, то під владою Давида, але приблизно з 1100 р., після того як Святополк дав Давиду Ігоревичу Дорогобуж, місто, очевидно, відпадає від володінь київського князя.

В 1030 році київський князь Ярослав переміг Чудь і поставив місто Юріїв. Очевидно, тут згадується **північний Юріїв** (на землях Чуді), який після свого заснування знаходився у сфері впливу Києва [1, 56]. В новгородському літописі під 1060 р. говориться, що Ізяслав обклав сосолів даниною, а ті, у свою чергу, вигнали збирачів данини, а потім „повоеваша села о Юрьеве, и город и хоромы пожгоша” [4, 84 зв.]. Можливо, сосоли, які чинили такі дії, хотіли помститись Ізяславу за спробу підкорення, а це, у свою чергу, може свідчити про те, що Юріїв на 1060 рік знаходився у сфері впливу київського князя Ізяслава Ярославича. Що стосується **південного Юріїва (Гурьгова)**, то перша згадка про нього фіксується під 1095 роком, коли до Юріїва підійшли половці і простояли біля нього все літо, ледве його не взявши. Після того, як Святополк замирив половців, юріївці втекли з міста в Київ. Тоді Святополк почав будувати місто на Витичевському пагорбі і назвав його в свою честь **Святополчим градом**. Після цього князь наказав поселитися у новому місті єпископу

Мюрину з юрійцями та людям з інших міст. А покинутий людьми Юрійів спалили половці [1, 84]. В 1103 році Святополк відбудував Юрійів, який спалили половці [1, 96]. Вищенаведені факти переконливо свідчать, що Гурьгов знаходився у сфері впливу Святополка, та, очевидно, наступних київських князів.

**Торчеськ** згадується лише під 1093 роком. Після того, як Святополк ув'язнив половецьких послів, половці почали воювати і оточили Торчеськ. Хоча після цього Святополк і випустив половецьких послів, але половці не захотіли миру [1, 80 зв.]. Після програшу Святополком, Ростиславом та Володимиром битви з половцями біля річки Стугни, частина останніх почала розоряти землі, а інші повернулися до Торчеська, взявши його в облогу. Виснажені облогою торці послали по допомогу до Святополка, але послані князем воїни не могли пробратися до міста через сотні неприятелів [1, 81 зв.]. Не маючи змоги більше стримувати натиск ворога через голод, обложені торці після тривалої облоги здалися ворогам, які підпалили місто, а його жителів взяли в полон [1, 82 зв.]. Зі сказаного випливає, що Торчеськ знаходився у володінні київського князя Святополка.

Під 922 р. говориться, що йде Олег до Новгороду, а звідти в **Ладугу**. Коли збирався йти за море, то вкусила його змія. Є могила його в Ладозі [4, 31]. Хоча дані свідчення досить суперечливі та в дечому не співпадають з іпатським та лаврентіївським списками „Повісті...”, але з них все ж випливає, що місто знаходилось у сфері впливу Олега.

Під цим же роком повідомляється, що Ігор аж три роки осаджував угличський град **Пересечен** і, нарешті, взяв його. В 940 р., як пише автор новгородського літопису, було взято Пересечен, після чого Ігор дав данину на улличів своєму воєводі Свинельду [4, 31 зв.]. Очевидно, місто знаходилось у сфері впливу київського князя Ігора.

В 946 році, після підступного взяття древлянського міста **Іскоростеня**, київська княгиня Ольга його спалила. Після цього міських старійшин було взято в полон, інших же людей вбито або віддано в рабство, а тих, що залишилися, примусили платити данину [1, 23 зв.]. Далі в повісті місто вже не згадується. Скоріше всього воно занепало, або й зовсім загинуло. Якщо припустити, що в місті ще жевріло якесь життя, то з упевненістю можна сказати, що Іскоростень після 946 р. знаходився у сфері впливу київських князів.

В 977 році Ярополк пішов на свого брата Олега в Древлянську землю. Олег же після поразки в битві побіг в **Овруч**, де його панікуючими людьми було скинуто з моста, після чого він помер. Після цього київський князь Ярополк захопив владу в місті [1, 29 зв.].

В 980 році після намовлянь зрадника Блуда, що нібито кияни хочуть впустити Володимира в місто, Ярополк тікає з Києва в **Родень**, який знаходився в гирлі річки Росі. Після того, як Володимир увійшов в Київ, він взяв в облогу Родень, в якому почався великий голод [1, 30 зв.]. Врешті решт Ярополка було виманено з Родня та вбито [1, 31]. Отже, на 980 рік місто знаходилось у

володінні київського князя Ярополка Святославина, а потім, очевидно, Володимира Святославича.

Вперше місто **Василів** згадується під 988 роком. Літописець каже, що одні говорять, що князь Володимир хрестився в Києві, інші – у Василеві. Насправді ж князя було охрещено в Корсуні [1, 42 зв.]. Далі місто згадується під 996 роком. В цьому році прийшли печеніги до Василіва і вийшов проти них Володимир з невеликою дружиною [1, 46 зв.]. Рятуючись втечею, Володимиру вдалося сховатися від ворогів і уникнути небезпеки. В честь цього Володимир побудував у Василеві церкву святого Преображення і влаштував велике свято, на яке зібралось багато людей [1, 47]. Очевидно, що місто знаходилось у сфері впливу київського князя Володимира.

**Белз** згадується в „Повісті...” лише один раз під 1030 роком, коли Ярослав взяв Белз [1, 56]. Отже, на 1030 рік місто знаходилось у володінні Ярослава Володимировича.

В 1018 році Ярослав пішов проти Болеслава та Святополка і прийшов до **Волиня**, біля якого стали князі по обидві сторони Буга [1, 53 зв.]. Тут відбулася битва, в якій Ярослав програв [1, 54]. В 1077 році, коли Ізяслав прийшов з поляками на Всеволода, останній пішов проти нього на Волинь, де було укладено перемир'я [1, 74]. Оскільки і в першому, і в другому випадках під час міжусобної боротьби противники київських князів Святополка та Ізяслава йшли походом проти них до Волиня, можемо припустити, що місто знаходилось у володінні саме київських князів.

В листі до Олега (написаному приблизно в 1096 році) Володимир пише, що він не хотів бачити Олегової крові під **Стародубом**. Автор говорить, що, піклуючись про Олега, йому давали і в Стародубі отчину його [3, 84]. Якщо Стародуб був вотчиною Олега, то це значить, що місто було володінням Святослава Ярославича, який в 1073 – 1076 рр. був київським князем.

Аналогічно зі Стародубом, **Білоозеро**, яке на 1071 рік знаходилось у сфері впливу чернігівського князя Святослава [1, 65 - 65 зв.], очевидно теж в 1073 – 1076 рр. автоматично потрапило під вплив київського князя. До Святослава містом володів його брат Всеволод, який одержав Білоозеро у спадок від свого батька Ярослава [4, 69]. Можливо, після смерті Святослава Всеволод знову повертає собі місто.

Так само і **Сновськ**, який знаходився біля Чернігова і належав чернігівським князям [1, 64], з 1073 по 1076 рік, очевидно, перебував під владою київського князя Святослава, який з чернігівського стола перейшов на київський, залишивши за собою, напевно, і свої попередні володіння.

В 1084 році Давид Ігорович захопив греків в **Олешші** і забрав від них все майно. Після цього Всеволод, привівши його, дав йому Дорогобуж [1, 76]. З цього випливає, що, можливо, місто знаходилось у сфері впливу київського князя Всеволода, який досить рішуче зреагував на провокативні дії Давида в Олешші.

Під 1093 роком повідомляється, що Святополк, Володимир та Ростислав, йдучи походом на половців, пішли до **Треполя** і перейшли Стугну. За Треполем відбувся бій з половцями, який руські князі програли. Рятуючись

втечею, Святополк вбіг в Треполь, і, перечекавши тут деякий час, побіг до Києва [1, 81]. З цього випливає, що місто знаходилось біля Києва і перебувало у сфері впливу київського князя.

Місто **Пінськ** згадується лише під 1097 роком, коли Давид намовляв на Василька, який нібито займе Святополкові міста: Туров, Пінськ та інші [1, 88 зв.]. Отже, Пінськ знаходився у володінні Святополка. Пінчани склали окрему частину війська сина Святополка Мстислава, який воював з Давидом [1, 93].

По дорозі з Звенигорода Київського у Володимир мужі Святополка та Давида, що везли осліпленого Василька, зупинились в **Звиждені**. Після того, як вони виїхали з міста, як каже літописець, прибули у Володимир на шостий день [1, 89 зв.]. Отже, місто скоріше всього знаходилось на Київщині, інакше б вищеназвані не їхали так довго до Володимира. Оскільки злочинці поводитись в місті досить впевнено, можемо припустити, що Звижден знаходився у володінні Святополка Ізяславича.

Під 1106 роком повідомляється, що проти половців, які воювали біля **Заречеська**, Святополк послав Яня та Івана Захарича, які прогнали ворогів [1, 96 зв.]. Можемо припустити, що місто знаходилось під владою Святополка.

В 1116 році Володимир пішов походом на Гліба Всеславича, так як той воював з дреговичами, підпалив **Случеськ** та не підкорявся Володимирі [1, 105 зв.]. Очевидно, на 1116 рік місто знаходилось у сфері впливу Володимира Мономаха.

Під 1093 роком в контексті боротьби з половцями говориться, що Святополк вийшов на **Желань**, де і відбулась битва з половцями, яку виграли останні [1, 81 зв.]. Очевидно, містечко знаходилось між Києвом і Вишгородом та перебувало у сфері впливу Святополка Ізяславича, київського князя.

**Звенигород Київський** згадується в „Повісті минулих літ” один раз під 1097 р. в розповіді про осліплення Василька, якого було осліплено мужами Святополка та Давида саме в Звенигороді. Літописець каже, що Звенигород – невеличке містечко в десяти верстах від Києва [1, 89]. Очевидно, містечко перебувало у сфері впливу київського князя Святополка. Слід відмітити, що в Лаврентіївському літописі говориться, що Василька осліпили в Білгороді, тобто замість слова „Звенигород” вжито „Білгород” [3, 88].

Місто **Теребовль** згадується лише під 1097 роком. В цьому році на з’їзді князів у Любечі Теребовль було закріплено за Васильком Ростиславичем. Літописець каже, що це місто Васильку дав Всеволод [1, 88]. Отже, до Василька містом володів київський князь Всеволод Ярославич (1078 – 1093).

Як згадувалось вище, в 1097 (1099) році після повернення з Польщі Давид захопив **Сутейськ** і Червен, після чого взяв в облогу Володимир [1, 93]. Місто знаходилось поблизу Червена та Володимира. По аналогії з Червеном можемо припустити, що Сутейськ теж знаходився у володінні Святополка та (або) його синів.

В 1100 році Святополк, Володимир, Давид та Олег після наради замість Володимира дали Давиду Ігоревичу **Божеський** острог [1, 94]. Під цим же роком написано, що Давид сів у Божеському. А потім Святополк дав Давиду

Дорогобуж, де він і помер [1, 94 зв.]. Можливо, після цього Божецьк знову опиняється в руках Святополка Ізяславича.

Під 1100 роком згадуються по одному разу ще два міста – **Дубен** і **Чорторійськ**, які дав Давиду Святополк як компенсацію за Володимир [1, 94]. Отже, до цього названі міста належали київському князю Святополку.

Під 1095 роком згадуються **засаківці**, яким Святополк наказав поселитися в новозбудованому Святополчому граді [1, 84]. Підтвердженням того, що засаківці були жителями города Засакова свідчить уривок з Лаврентіївського літопису: “...и повеле епископу Мрину съ Юргевци сести ту . и Засаковцемъ и прочимъ от инехъ градъ” [3, 76]. Виходячи з назви, місто знаходилось десь за Саковом. Очевидно, Засаков знаходився у сфері впливу київського князя Святополка.

Виходячи з місцезнаходження міст, які знаходились відносно недалеко від Києва, можемо припустити, що **Ростовець**, **Неятин** [1, 64 зв.], **Уветичі** [1, 94], **Саков** [1, 94 зв.], **Святославль**, **Красн** та **Халеп** [3, 82], які згадуються в останній третині XI ст., знаходились у сфері впливу київських князів.

Очевидно, що про початок існування самостійного **Чернігова** можна говорити не раніше, як з 1024 року, коли Мстислава не прийняли кияни і він пішов в Чернігів, де і сів на столі [1, 55]. Після укладення мирного договору між Мстиславом та Ярославом в 1026 році і розділення Руської землі на дві частини, Чернігів був центром володінь Мстислава аж до його смерті в 1036 році [1, 56]. Після цього Чернігів переходить під владу Ярослава. З 1054 р. місто відновлює свої самостійницькі традиції, коли за заповітом Ярослав дав Чернігів своєму синові Святославу [1, 60 зв.]. Коли в 1073 році Святослав Ярославич сів в Києві, Чернігів автоматично потрапляє в залежність від київського столу. Після смерті Святослава в 1076 році на чернігівському столі сів його брат Всеволод, очевидно, відновивши незалежність міста. З цього часу починається і довголітня боротьба за отчину синів Святослава, які в силу обставин зробили своїм опорним пунктом Тмуторокань [1, 74 зв. – 75]. В 1078 році після смерті Ізяслава на київському столі сів Всеволод, який посадив свого сина Володимира в Чернігові [1, 76]. Отже, місто знову потрапляє в залежність від Києва, яка припинилася аж в 1094 році, коли на Чернігів, в якому закрився Володимир Всеволодович, напав Олег з половцями. Після деяких військових дій брати уклали між собою перемир'я, за яким, за словами літописця, Володимир пішов на стіл свого батька в Переяслав, а Олег увійшов в місто свого батька Чернігів, де і сів на столі [1, 83]. В 1097 році на з'їзді в Любечі за Давидом, Олегом та Ярославом Святославичами закріплювалась їхня вотчина, а, отже, і Чернігів [1, 88].

Очевидно, коли Мстислав прийшов з **Тмуторокані** в 1024 році і сів на столі в Чернігові, місто продовжувало залишатися у сфері його впливу, але вже як чернігівського князя [1, 55 – 55 зв.]. Після смерті Мстислава в 1036 році Тмуторокань, напевно, переходить під зверхність Ярослава, київського князя. В 1064 році, як пише літописець, Ростислав, син Володимира, онук Ярослава, втік в місто Тмуторокань, з якого вигнав Гліба і сів на його місце. Наступного року Святослав вигнав Ростислава з Тмуторокані і знову посадив там свого сина

Гліба. Потім знову прийшов Ростислав, який вигнав Гліба і сів в Тмуторокані [1, 61]. Отже, на середину 1060-х рр. місто знаходилось у сфері впливу чернігівського князя Святослава Ярославича, який робить декілька спроб посадити в Тмуторокані свого сина. Після смерті Святослава Тмуторокань стає базовим пунктом для його синів в боротьбі за чернігівський стіл. Ця боротьба завершилась в 1094 році, коли Олег разом з половцями пішов із Тмутаракані на Володимира у Чернігів, після чого було укладено перемир'я, за яким Володимир пішов у Переяслав, а Олег сів у Чернігові [1, 83]. Це остання згадка Тмуторокані в „Повісті”. Можемо припустити, що після цього місто продовжує залишатися у сфері впливу чернігівських Святославичів.

Як зазначається в новгородському першому літописі молодшого ізводу, Святослав за заповітом одержав „Черниговъ и всю страну вѣсточную и до **Мурома**” [4, 69]. Виходячи з цього, Муром знаходився у володінні чернігівського князя Святослава принаймні в 1054-1073 рр. Потім місто згадується аж в кінці XI ст. В 1095 році у Муромі сів Ізяслав, син Володимира. Автор каже, що муромці його прийняли, він же схопив посадника Олега [1, 84 – 84 зв.]. Отже, до цього містом володів чернігівський князь Олег, син Святослава, який посадив в Муромі свого посадника. В наступному, 1096 році, на Муром, де сидів Ізяслав Володимирович, пішов походом Олег, який послав до Ізяслава послів зі словами: “Иди оу волость отца своего Ростову . а то есть волость отца моего”. Під час битви за місто було вбито Ізяслава, а його воїни розбіглися [1, 86 зв.]. Після цього, як пише літописець, Олега “прияша горожане”. Коли Олег заволодів названими володіннями, до нього послав Мстислав зі словами: “Иди опять Мурому . а в чюжеи волосте не седи” [1, 87]. Це ще раз підтверджує, що Муром був волостю князя Святослава, сина Ярослава. Очевидно, місто потрапило під владу Олега з 1094 року, після того, як він сів у Чернігові.

Під 1071 р. згадується Ростовська область, під час неврожаю в якій стали проповідувати два волхви із Ярославля і вбивати тих, хто нібито ховає залишки врожаю. Виходячи з контекста, можемо припустити, що автор вважав міста **Ярославль** і **Білоозеро** такими, що входять до складу Ростовської області. В цей час, як пише літописець, прийшов Янь від князя Святослава збирати данину, і розказали йому білоозерці, що волхви, повбивавши багато жінок по Волзі і Шекні, прийшли сюди. Довідавшись, що волхви є смердами Святослава, він наказав людям видати їх [1, 65]. Можемо припустити, що Ростовська область (або певна її частина, включаючи Білоозеро і Ярославль) в цей час знаходилась в сфері впливу чернігівського князя Святослава, сина Ярослава Мудрого. Це впливає хоча б з того, що, по-перше, в цих місцевостях збирав данину Янь, муж Святослава, і, по – друге, волхви, які вбивали жінок по Ростовській області, були смердами Святослава і, скоріше всього, вихідцями з Ростовщини. Цікаво, що Ярослав Мудрий за заповітом віддав Ростов і Білоозеро Всеволоду. Ще В.А. Кучкін, звернувши увагу на цю обставину, припустив, що Святослав одержав ці землі по якомусь ряду зі Всеволодом, коли перший сів на київський престол у 1073 р. Святослав віддав Всеволоду свій Чернігів, а також Турів, де в 1076 р. сидів Мономах. Зі свого боку



Всеволод підтримав зазіхання Святослава на київський стіл і Волинь, а також поступився північними землями Ростовської області, які склали єдине ціле з новгородськими володіннями Святослава [12, 65]. Можливо, така домовленість і існувала, але конкретних відомостей про неї, на жаль, немає.

В 1076 – 1078 рр., коли на чернігівському столі сидів Всеволод Ярославич, у **Смоленську**, очевидно, князував його син Володимир, який, напевно, і сидів тут на столі до 1078 року, коли був посаджений у Чернігові, звідки разом з чернігівцями ходив на Всеслава, який підпалив Смоленськ [3, 81 зв.]. Можливо, і після 1078 року місто і надалі залишалось у сфері впливу Володимира, але про це конкретних відомостей немає, бо далі в літописі Смоленськ згадується аж під 1095 роком, коли, як пише літописець, пішов Давид Святославич “из Новагорода къ Смоленську” [1, 84]. Під 1095 р. в новгородському літописі зазначається: „Иде Святополкъ и Володимиръ на Давыда къ Смоленську, и даша Давыду Новъгород” [4, 99]. Але після того, як новгородці взяли собі Мстислава Володимировича і сказали Давиду, щоб до них не ходив, Давид знову повернувся в Смоленськ і сів у Смоленську [1, 84]. В наступному, 1096 році, як написано в повісті, Олег вийшов із Стародуба “и прииде къ Смоленську . і и не прияша его Смолняне . и иде к Разаню” [1, 85]. Трохи далі під цим же роком говориться, що Олег обіцяв піти до свого брата Давида в Смоленськ і прийти з братом в Київ, щоб укласти договір. Але не схотів цього зробити Олег, який, прийшовши в Смоленськ і взявши воїнів, пішов до Мурома на Ізяслава Володимировича [1, 86 зв.]. Отже, як видно з вищенаведених фактів, Смоленськ, принаймні в 1095 – 1096 рр. знаходився під владою чернігівських Святославичів. В ньому, очевидно, сидів Давид Святославич.

Очевидно, **Стародуб** був володінням чернігівського князя Святослава Ярославича. Про це яскраво свідчить лист Володимира Всеволодовича до Олега Святославича (написаний приб. в 1096 р.), в якому перший пише, що, піклуючись про Олега, йому давали і в Стародубі отчину його [3, 84]. Очевидно, в 1076 році, після смерті Святослава, Стародуб автоматично потрапляє у володіння Всеволода, а з 1078 р. починає знаходитись у сфері впливу Мономаха, про що свідчить випадок, коли у відповідь на „повоювання” половцями Стародуба, проти них пішов Володимир Всеволодович з чернігівцями та своїми половцями [3, 81 зв.]. У літописі ж Стародуб згадується лише два рази під 1096 роком. Рятуючись від Святополка та Володимира, Олег втік з Чернігова та прибів в Стародуб. Після тридцятитрьохденної облоги Стародуба Олег попросив миру [1, 84 зв.]. Очевидно, Олег Святославич одержав Стародуб разом з Черніговом в 1094 році.

В 1024 році Ярослав з варязьким князем Якуном вирушив з Новгорода на Мстислава. Останній, почувши про це, вийшов проти них до **Листвена**. Очевидно, біля міста і відбулася битва, яку Ярослав програв [1, 55 зв.]. Очевидно, місто знаходилось на Чернігівщині у володінні Мстислава Володимировича, чернігівського князя (1024 – 1036 рр.).

Під 1068 роком повідомляється, що коли половці почали воювати біля Чернігова, Святослав з невеликою дружиною вийшов проти них до **Сновська**.

Біля міста відбулася битва, в якій переміг Святослав [1, 64]. Очевидно, назва міста походить від річки Снов, а саме воно знаходилось недалеко від Чернігова у володінні чернігівського князя Святослава Ярославича (1054 – 1073).

Очевидно, деякий час під контролем Олега Святославича знаходилась **Рязань**, про що свідчить наступний випадок. В 1096 році, після того, як Олега не прийняли смоленці, він пішов до Рязані [1, 85]. Після цього проти нього, взявши своїх людей, пішов Мстислав. Почувши це, Олег втік з Рязані, а Мстислав, прийшовши, уклав перемир'я з рязанцями та взяв своїх людей, яких заточив Олег [1, 87 зв. – 88].

Беручи до уваги такий важливий фактор, як місцезнаходження населених пунктів, можемо припустити, що **Новий Город** [3, 81 зв.], **Курськ** [1, 84] та **Вир** [1, 102 зв.] (згадуються в ост. тр. XI – поч. XII ст.), які розташовувалися на відносно невеликій відстані від Чернігова, знаходились у сфері впливу чернігівських князів. Недарма ж після того, як Олегу Святославичу було повернуто Чернігів, Ізяслав Володимирович в 1095 році перейшов із Курська в Муром (сісти на столі) [1, 84].

Говорити про самостійний **Переяслав** можна лише з 1054 року, коли за заповітом Ярослав передав місто своєму сину Всеволоду [1, 60 зв.]. В 1076 році, після того, як Всеволод переходить князувати в Чернігів, Переяслав автоматично потрапляє у сферу впливу чернігівського князя, а з 1078 року, коли Всеволод Ярославич сідає на стіл у Києві, - київського князя. Зі смертю Всеволода в 1093 році та з вокняжінням у Києві Святополка незалежність Переяслава відновлюється. Виходячи з того, що Ростислав Всеволодович після смерті батька пішов у Переяслав [1, 80], можемо припустити, що батько ще за життя дав йому це місто. Підтвердженням цьому є те, що Володимир в цьому ж році послав до свого брата Ростислава в Переяслав, щоб той допомагав Святополку у боротьбі з половцями [1, 80 зв.]. В 1094 році, після укладення миру з Олегом Святославичем, Володимир Всеволодович, за словами літописця, пішов з Чернігова “на столь. отень до Переяславля” [1, 83]. З вокняжінням у Києві Володимира Мономаха у 1113 році Переяслав знову стає залежним від головного міста Русі.

За заповітом Ярослав Мудрий разом з Переяславом дав Всеволоду **Ростов**, **Суздаль** та **Білоозеро** [4, 69]. Як переяславський князь він володів ними до 1076 року (крім Білоозера, яке на поч. 1070-х рр. було вже у володінні Святослава). Багато разів ці міста згадуються під 1096 роком в контексті князівських міжусобиць. Коли Ізяслав Володимирович сидів в Муромі, на нього йшов з військом Олег, після чого Ізяслав послав за воїнами в Ростов, Суздаль і Білоозеро. Тоді Олег, напевно, прагнучи мирно розв'язати конфлікт, послав своїх послів до Ізяслава з такими словами: “Иди оу волость отца своего Ростову . а то есть волость отца моего” [1, 86 зв.]. З цього випливає, що Ростов був володінням Володимира Всеволодовича. Ростов, як і Суздаль та Білоозеро, був ще військовою базою Ізяслава, звідки він набрав собі військо. Коли Олег взяв Муром, він позахоплював ростовців, суздальців та білоозерців і закував їх. Після взяття Суздаля Олег “прииде к Ростову . и Ростовци вдашася ему”. Після цього літописець говорить, що Олег захопив “всю землю Муромскую и

Ростовськую. и посажа посадники по городомъ . и дани поча брати” [1, 87]. Очевидно, невдовзі названі міста були повернуті Володимирі Мономаху, який, напевно, почав володіти ними як переяславський князь з 1094 року.

Очевидно, **Смоленськ** знаходився у сфері впливу Володимира Мономаха як переяславського князя з 1094 року. Після цього, як зазначалося вище, місто деякий час могло належати Давиду Святославичу. У своєму „Повчанні” Мономах розповідає, що він пішов до Смоленська і помирився з Давидом [3, 82]. Напевно, в результаті військових дій Смоленськ знову опиняється в руках Володимира. Далі автор розповідає, що він пішов на зиму в Смоленськ, вийшовши з нього після Пасхи [3, 82]. Підтвердженням цьому є уривок з літопису, датований 1101 роком, коли, як пише літописець, князь Володимир заклав церкву святої Богородиці в Смоленську [1, 94 зв.].

В 1095 році, коли новгородці пішли в Ростов за Мстиславом Володимировичем, “и поемъше и приведоша и Новугороду” [1, 84], **Новгород** в деякій мірі потрапляє у сферу впливу батька Мстислава, переяславського князя Володимира Мономаха.

У своєму „Повчанні” Мономах розповідає, як він ходив з Переяслава у **Володимир**, щоб в Сутейську укласти з поляками мир. А звідти знову на літо у Володимир [3, 81]. Виходячи зі слів автора, місто в цей час (коли Всеволод сидів у Переяславі) знаходилось у володінні Всеволода Ярославича та його сина Володимира.

В 1098 році, як пише літописець, „заложи Володимерьь Мономахъ . **городъ на Вьстри**” [1, 94], який, очевидно, йому і належав. А в 1116 році син Володимира Ярополк побудував дерев'яне місто **Желді** для дрючан, яких він взяв у полон [1, 106].

Беручи до уваги відносну близькість розташування відносно Переяслава таких міст, як **Воїнь** [1: 76, 97зв.], **Устя** [1, 84 зв.], **Заруб** [1, 85], **Лубн** [1, 97], **Песочен** [1, 79 зв.], **Прилук** [1, 79 зв.; 3, 81], **Переволока** [3, 72], **Горошин** [3, 81 зв.], **Обров** [3, 81 зв.], **Варін** [3, 82], **Голтав** [3, 82], **Кснятин** [3, 82 зв.], **Ромен** [3, 82 зв.], **Римов** [3, 82], а також їхню периферійну значимість, можемо припустити, що названі міста в останній третині XI – на початку XII ст. знаходились у сфері впливу переяславських князів.

Місто **Володимир** лише епізодично здобувало незалежність від київського столу. Так, в 1054 році, перед смертю, Ярослав віддав Володимир своєму синові Ігорю. Але вже в 1057 році Ярославичі вивели Ігора з Володимира, посадивши його в Смоленську на місце померлого брата [1, 60 зв.]. Важко сказати, кому після цього належало місто, але невдовзі воно опиняється у сфері впливу київських князів. Після цього спроби досягнення Володимиром самостійності робляться в кінці XI ст. і пов'язані з діяльністю сина Ігора Ярославича Давида, за яким в 1097 році на з'їзді в Любечі було закріплено Володимир, який дав йому Всеволод [1, 88]. Можливо, Всеволод дав Давиду Володимир після смерті Ярополка в 1086 році. Після цього місто стає предметом боротьби між Святополком і Давидом, яка розгоралася в 1097 – 1100 роках. Боротьба за Володимир йшла з перемінним успіхом для обох сторін, але

в кінцевому підсумку місто потрабило до рук київського князя Святополка, який посадив в ньому свого сина Ярослава [1, 93 зв.].

Вперше **Луцьк** згадується під 1085 роком. Коли проти Ярополка Ізяславича йшов Володимир Всеволодович, якого послав батько, Ярополк, залишивши свою матір та дружину в Луцьку, втік у Польщу. Коли Володимир підійшов до Луцька, лучани йому здалися. Після цього Володимир матір, жінку та дружину Ярополка привіз в Київ і взяв його майно [1, 76]. З цього слідує, що Луцьк на 1085 рік знаходився під владою Ярополка, який також володів Володимиром. Потім Луцьк згадується під 1097 роком. Коли Володарь та Василько взяли в облогу місто Володимир і примусили Давида Ігоревича погодитися видати мужів, які намовляли на Василька, Давид сказав, що їх тут немає, бо він послав їх до Луцька [1, 92]. Це може свідчити про те, що Луцьк знаходився під зверхністю Давида, який після Ярополка був посаджений у Володимир. Можливо, Луцьк автоматично входив у сферу впливу володимирського князя. І коли якийсь князь сідав на столі у Володимирі, то йому, напевно, автоматично давався Луцьк. Під цим же роком говориться, що Путята, якого князь Святополк послав на Давида, прийшов в Луцьк до Святоші Давидовича, онука Святослава, за допомогою. Святоша перед Давидом Ігоревичем мав зобов'язання, за яким він мав повідомити Давида, якщо на нього піде Святополк. Напевно, гарантом цієї умови виступали мужі Давида, які були при Святоші. Але Святоша не виконав обіцянки, а, схопивши Давидових мужів, він разом з Путятою пішов на Давида, якого було розгромлено під Володимиром. Після цього, посадивши у Володимирі посадником Василя, Святоша повернувся в Луцьк, а Путята в Київ. Згодом на Святошу до Луцька прийшли Давид і Боняк, які після облоги міста уклали з Святошею перемир'я. Після цього Святоша пішов з міста у Чернігів до батька, а Давид захопив Луцьк, а потім й Володимир. Наявність зобов'язань у Святоші перед Давидом, а також присутність Давидових мужів у Святоші свідчить про певну залежність Святоші, коли той сидів у Луцьку, перед Давидом, який сидів у Володимирі. Можливо, в 1100 році разом з Володимиром від Давида відібрали і Луцьк [1, 93 зв.]. Але про це конкретних відомостей немає.

Під 1097 роком в оповіді про осліплення Василька розповідається про те, як Давид Ігоревич послав до Василька зі словами, що якщо той переконає Володимира не йти проти нього, то він дасть Васильку будь-яке місто, яке йому любе, – або **Всеволож**, або **Шеполь**, або **Перемиль** [1, 91]. Невдовзі, помщаючись за злодіяння Давида, Володар та Василько взяли приступом Всеволож та спалили його. Після цього Василько дав наказ повбивати жителів міста [1, 91 зв.]. Отже, виходячи з вищесказаного, Всеволож, Шеполь та Перемиль знаходились у володінні Давида Ігоревича, володимирського князя.

Під 1097 роком розповідається, що після облоги міста Володимира Святополком та підписання перемир'я з Давидом, останній пішов з Володимира в **Червен**, звідки втік в Польщу [1, 92 зв.]. Після повернення з Польщі Давид захопив **Сутейськ** і Червен, після чого взяв в облогу Володимир [1, 93]. Очевидно, названі міста під час боротьби переходили то до Давида, то до Святополка. Але в кінцевому підсумку вони, напевно, залишилися з

Святополком та його синами, оскільки від Давида знову було відібрано Володимир, а з ним, очевидно, і сусідні міста-сателіти.

Під цим же роком говориться, що коли Давид пішов захопити волость Василька, Володар зустрів його біля **Бужська**. Коли Давид зачинися в місті, Володар взяв Бужськ в облогу [1, 91 зв.]. Очевидно, місто належало Давиду. В 1100 році Святополк, Володимир, Давид та Олег після наради замість Володимира дали Давиду Ігоревичу Божеський острог [1, 94]. Але потім Святополк дав Давиду Дорогобуж, де він і помер [1, 94 зв.].

Коли володимирці пішли в Луцьк за кривдниками Василька, Туряк втік в Київ, а Лазар та Василь повернулися до **Турійська**. Після наполягання міщан, Давид, пославши за Лазарем та Василем в Турійськ, змушений був видати їх Володарю та Васильку [1, 92]. Зі сказаного випливає, що місто знаходилось у сфері впливу Давида Ігоревича.

Коли в 1078 році на київський стіл сів Всеволод Ярославич, він посадив сина Ізяслава Ярополка у Володимирі, давши йому ще й **Туров** [1, 76].

В 1084 році князь Всеволод дав Давиду Ігоревичу **Дорогобуж** [1, 76]. Коли в 1085 році Давид Ігоревич став володимирським князем, очевидно, до його володінь автоматично відійшов і Дорогобуж.

В „Повчанні” Мономаха розповідається, що приблизно після 1078 року Володимир пішов на раду до Ярополка в **Броди**. Потім Володимир Мономах зі своїм військом ходив до Ярополка на збір в Броди, де було укладено договір про дружбу [3, 81 зв.]. Очевидно, місто належало володимирському князю Ярополку Ізяславичу (1078 – 1086).

Під 1097 (1099) роком в Лаврентіївському літописі згадуються **вигошевці**, з якими затворився Мстислав Святополчич разом з берестянами і пінчанами у Володимирі, коли на нього напав Давид Ігоревич [3, 91 зв.]. В Іпатіївському літописі замість вигошевців вжито слово „вишегородці” [1, 93]. Якщо припустити існування такого міста, як Вигошев, то воно, очевидно, знаходилось на Волині, і на 1099 рік перебувало у сфері впливу Мстислава, який деякий час сидів у Володимирі.

Хоча **Новгород** завжди відзначався своїми самостійницькими традиціями, все ж повністю незалежним від Києва він був відносно невеликі періоди часу. Очевидно, що говорити про початок існування Новгорода як міста, яке політично притягувало інші міста, можна говорити з часів князювання Рюрика. Під 862 роком літописець повідомляє, що коли через два роки Рюрик прийняв владу один, він побудував місто над Волховом і назвав його Новгород, сівши тут княжити [1, 8 зв.] ( в лаврентіївському літописі повідомляється, що він зразу ж після прибуття сів у Новгороді [3, 7]). Після смерті Рюрика у 879 році владу над містом перейняв Олег. У 882 році, після того як Олег зробив Київ „матір'ю міст руських”, Новгород автоматично потрапляє у сферу впливу київського столу. Якщо переглянути список новгородських князів, поміщених у новгородському літописі, то можна побачити, що після хрещення Русі і до кінця першої чверті XII ст. у Новгороді сиділи ставленики київських князів (за деякими винятками) [4, 69 – 69 зв.]. Але були короткі періоди, коли Новгород, в силу тих чи інших обставин, був

максимально незалежним від Києва. Так, в 970 році, коли Святослав посадив Ярополка в Києві, Олега у древлян, новгородці самі попросили собі князя Володимира, з чим погодився великий київський князь. Далі літописець пише: „и пояша Новгородьци Володімира себе” [1, 27 зв.]. В 972 році, після смерті Святослава, Володимир стає повністю незалежним від київського князя. Але вже в 977 році, коли наляканий смертю брата Олега Володимир втік з Новгороду, київський князь Ярополк посадив своїх посадників в Новгороді [1, 30]. Коли Володимир повернувся з варягами до Новгороду в 980 р. і переміг Ярополка, то поставив в Новгороді свого дядька Добриню, але вже як київський князь [1, 31 зв.]. Наступний період, датований 1015 – 1026 роками, з точки зору повної незалежності новгородського князя від київського, був ще більш вдалий для Новгороду. Очевидно, загострення між двома містами почалося ще з 1014 року, коли Ярослав, який, як новгородський посадник, повинен був давати 2 тисячі гривень в Київ щорічно, а тисячу роздавати в Новгороді дружині, відмовився це робити [1, 48 зв.]. В 1015 році, коли київський князь Володимир помирає, а між його синами починається боротьба за владу, Ярослав стає повноправним правителем Новгороду, незалежним від Києва (але продовжує залежати від новгородського віча) [1, 53]. В 1016 році Ярослав виганяє Святополка і сідає в Києві [1, 53 зв.]. А вже в 1018 році Болеслав зі Святополком виганяють з Києва Ярослава, який знову тікає в Новгород [1, 54]. Наступного року, після остаточної перемоги над Святополком, Ярослав сідає в Києві [1, 55]. В 1024 – 1026 рр., через боротьбу з братом Мстиславом, Ярослав знову обирає своїм політичним притулком Новгород [1, 55 зв. – 56]. Лише в 1026 році Ярослав, зібравши багато воїнів, пішов в Київ і уклав договір зі своїм братом, за яким було розділено Руську землю по Дніпру [1, 56]. Можливо, в 1078 – 1088 рр., коли на новгородському столі сидів Святополк Ізяславич, залежність Новгороду від Києва була мінімальною. У всякому разі випадки якоїсь залежності Святополка від київського князя Всеволода у літописі не зафіксовані [1, 74 – 77]. В 1093 році в Новгороді сів Давид Святославич. А в 1095 році новгородці пішли в Ростов за Мстиславом Володимировичем, “и поемше и приведоша и Новугороду . а Давидови рекоша не ходи к намъ”. Після цього Давид сів у Смоленську, а Мстислав в Новгороді [1, 84]. Очевидно, після цього залежність Новгороду від Києва відновлюється після того, як на київському столі у 1113 році сів Володимир Мономах, який через чотири роки виводить Мстислава з Новгороду, давши йому Білгород [1, 106].

Перша згадка **Полоцька** фіксується під 862 роком, коли Рюрик після смерті своїх братів через два роки дав місто одному зі своїх мужів. Далі літописець говорить, що корінним населенням в Полоцьку є кривичі, і над ними, як і над іншими племенами, влаштував Рюрик [1, 8 зв.]. Отже, приблизно з 864 року Полоцьк знаходиться під владою Рюрика, новгородського князя. Це саме стосується і **Мурома**, який теж згадується серед володінь Рюрика [1, 9].

Під цим же 862 роком згадується і **Ростов**, який Рюрик теж дав одному зі своїх мужів [1, 8 зв.]. Очевидно, схожа залежність Ростова від Новгороду відновлюється аж в кінці XI ст. Після того, як в 1095 новгородці пішли в Ростов за Мстиславом Володимировичем і взяли його в Новгород на княжіння [1, 84],

Ростов, очевидно, і надалі продовжував залишатися за Мстиславом. Про це, зокрема, свідчить те, що після смерті Ізяслава ростовці склали окрему частину дружини Мстислава поряд з новгородцями і білоозерцями. Ростовців літописець називає людьми Мстислава [1, 87 зв.]. Але все ж слід зазначити, що Ростов в цей час міг знаходитися і під контролем батька Мстислава Володимира Мономаха, який через свого сина міг управляти містом. Але це дуже складне питання, так як джерела не дають достатнього матеріалу для того, щоб сказати, яким був ступінь залежності Мстислава від свого батька і, головне, наскільки міста, які контролював Мстислав, залежали від Володимира Всеволодовича. 1096 рік – рік останньої згадки Ростова і ростовців в „Повісті минулих літ”.

Під 862 роком в Іпатіївській редакції „Повісті минулих літ” написано, що прикликані троє братів – варягів прийшли до словен і збудували **Ладогу**, після чого в ній сів Рюрик [1, 8 зв.]. Після того, як Рюрик сів княжити у новозбудованому Новгороді, Ладога, очевидно, і надалі продовжувала залишатися під його владою. Далі місто згадується аж на початку XII ст. Під 1114 зазначається, що з каменю на насипу була закладена Ладога посадником Павлом при князі Мстиславі, який сидів в Новгороді [1, 104] (в новгородському літописі це датується 1116 роком [4, 100]). Очевидно, що Ладога в цей час знаходилась під владою Мстислава та його посадника.

Один з трьох прикликаних варязьких князів, Синеус, сів на **Білоозері**. А коли через два роки він помер, Рюрик дав Білоозеро одному зі своїх мужів [1, 8 зв.]. Отже, після смерті Синеуса місто перейшло під владу Рюрика. Очевидно, схожа доля спіткала й **Ізборськ**, в якому сів третій з прикликаних братів – варягів, Трувор, і який теж невдовзі помер [1, 8 зв.]. Після цього залежність Білоозера від Новгорода прослідковується аж в кінці XI ст. в уже згаданих нами уривках. Під 1096 роком розповідається, що коли Ізяслав Володимирович довідався, що Олег йде на Муром, він послав за воїнами в Суздаль, Ростов і за білоозерцями [1, 86 зв.]. Коли Олег взяв Муром, він захоплював ростовців, білоозерців та суздальців і закував їх [1, 87]. Білоозерці також були складовою частиною дружини Мстислава Володимировича [1, 87 зв.]. З цього всього випливає, що Білоозеро в цей час знаходилось у сфері впливу новгородського князя Мстислава Володимировича (або його батька).

Після того, як Олег взяв Муром, він пішов на **Суздаль** і жителі міста йому здалися [1, 87]. Коли Олег захопив Муромську та Ростовську землі, до нього послав Мстислав Володимирович зі словами: “иди опять Мурому . а в чюжеи волосте не седи” [1, 87]. Уривок говорить про те, що Суздаль знаходився у володінні Мстислава (або Володимира). Під час наступу війська Мстислава Олег, підпаливши Суздаль, втік. Мстислав же прийшов у Суздаль і тут сів [1, 87]. Після укладення перемир'я з Олегом, Суздаль, очевидно, і надалі залишався за Мстиславом (або ж Володимиром) [1, 88].

**Рязань**, як і Суздаль, теж знаходилась у сфері впливу Мстислава. В 1096 році, після того, як Олега не прийняли смоленці, він пішов до Рязані [1, 85]. Після цього Мстислав, взявши своїх людей, пішов за Олегом до Рязані. Почувши це, Олег втік з Рязані, а Мстислав, прийшовши, уклав перемир'я з рязанцями та взяв своїх людей, яких заточив Олег [1, 87 зв – 88].

Під 1116 роком згадуються псковичі, які разом з Мстиславом Володимировичем та новгородцями ходили на Чудь [1, 106]. Можемо, виходячи з цього, припустити, що **Псков** на цей час знаходився під впливом Мстислава, так як псковичі входили до війська Мстислава, а, може, й до його дружини.

Під 1079 роком в новгородському літописі повідомляється, що за **Волоком** вбили князя Гліба Святославича [4, 98 зв.] (в Іпатіївському ця подія датується 1078 роком [1, 74]). Виходячи з того, що Гліб був новгородським князем, а Волок знаходився на південь від Новгороду, можемо припустити, що Волок перебував у сфері впливу новгородського князя. В цьому ж літописі під 1060 р. говориться, що прийшли сосоли „повоеваша села о Юрьевѣ, и город и хоромы пожгоша” [4, 84 зв.]. Виходячи з місцезнаходження града, можемо припустити, що в цей час північний **Юрїв** входив у сферу впливу Новгороду.

Очевидно, **Полоцьк** починає проявляти непокору відносно Києва вже на початку XI століття. Остаточно ж розв'язала руки полоцьким князям, напевно, смерть київського князя Володимира у 1015 році. Під 1021 роком згадується полоцький князь Брячислав, син Ізяслава, онук Володимира, який напав на Новгород, захопив новгородців та їхнє майно і, після поразки від Ярослава, який звільнив новгородців, знову повернувся в Полоцьк [1, 55]. Отже, Брячислав вчиняє досить волонтаристські дії і зневажає київського князя Ярослава, який лише силою вгамовує бунтівливого полоцького князя. Це свідчить про певні сепаратистські тенденції в Полоцьку, його окрему політику, яка йшла всупереч інтересам великого київського князя. Після смерті Брячислава у 1044 р. в Полоцьку сів його син Всеслав, який теж не відставав від свого батька. Підтвердженням цьому є те, що в 1067 році полоцький князь Всеслав Брячиславич знову зайняв Новгород. У відповідь троє Ярославичів пішли на Всеслава і підступом взяли його в полон [1, 62]. Цього самого Всеслава кияни під час бунту в 1068 році звільнили з в'язниці і посадили на київський стіл [1, 63 зв.], де він просидів 7 місяців. Коли в 1069 році Ізяслав прийшов із Болеславом, Всеслав утік в Полоцьк [1, 64]. В цьому ж році Ізяслав прогнав Всеслава з Полоцька і посадив тут свого сина Мстислава, а коли той помер – його брата Святополка. В 1071 році Всеслав повертає собі Полоцьк [1, 64 зв.]. В 1101 році полоцький князь Всеслав помирає [1, 94 зв.]. Влада над Полоцьком, очевидно, переходить до його дітей.

Вперше **Мінськ** згадується під 1067 роком, коли Всеслав, син Брячислава, зайняв Новгород, що викликало проти нього військовий похід Ізяслава, Святослава та Всеволода. Ярославичі прийшли до Мінська і взяли його, після чого перебили всіх мужів, а жінок та дітей взяли в полон [1, 62]. Це говорить якщо не про те, що Всеслав володів Мінськом або сидів у ньому, то, напевно, про те, що мінчани підтримували Всеслава у його боротьбі з Ярославичами, причому, виходячи з масштабу репресій, підтримували дуже сильно. Можливо, жителі Мінська входили до складу дружини Всеслава. Як би там не було, але Мінськ на 1067 рік знаходився у сфері впливу полоцького князя Всеслава. Приблизно після 1078 року, як повідомляється у „Повчанні”, Володимир разом з чернігівцями та половцями ходив до Мінська, захопив місто



«и не оставихом у него ни челядина, ни скотины» [3, 81 зв.]. Приблизно після 1093 року знову відбувся похід до Мінська на Гліба, який захопив Володимирових людей [3, 82 зв.]. Можливо, після смерті Всеслава у 1101 році Мінськ, в якому сидів Гліб Всеславич, міг відділитися від Полоцька, в якому теж, очевидно, сидів один з синів Всеслава. В 1104 році, як пише літописець, послав Святополк Путятю на Мінськ, а Володимир – сина свого Ярополка, а Олег сам пішов на Гліба Всеславича, взявши Давида Всеславича. Нічого не досягнувши, вищеназвані повернулися додому [1, 96 зв.]. Цей випадок підтверджує, що Мінськ знаходився у сфері впливу Гліба, сина Всеслава, у якого теж були конфліктні стосунки з синами Ярославичів. У 1116 році Володимир пішов на Гліба, після чого, за ініціативою Гліба, який опинився в безвиході, уклав з ним перемир'я. Гліб пообіцяв в усьому слухатися Володимира, а останній дав Глібу Мінськ. В наступному році, за словами літописця, Володимир вивів Гліба із Мінська [1, 106]. Все це свідчить про те, що з 1116 року Мінськ опинився під зверхністю великого князя Володимира, який фактично переможеному Глібу дав Мінськ, який до того знаходився під Глібом, а потім і вивів Гліба з Мінська.

Під 1071 роком згадується **Голотичеськ**, під яким Ярополк переміг Всеслава Брячиславича [1, 64 зв.]. Можливо, місто знаходилося на Полоччині, у володінні Всеслава Полоцького.

Приблизно у 1077 році після походу на Полоцьк Володимир з половцями пішов війною на **Одреськ**, а звідти – у Чернігів [3, 81]. Очевидно, Одреськ знаходився у сфері впливу полоцького князя, інакше б Мономах не нападав на нього.

В „Повчанні” Мономаха розповідається, що в поході - переслідуванні за Всеславом Полоцьким (приб. в 1078 році), який підпалив Смоленськ, Володимир Всеволодович підпалив землю (Всеслава) і повоював її до **Лукомля** і до **Логожська**, а потім пішов війною на **Друцьк** [3, 81 зв.]. Всі три міста, очевидно, належали Всеславу та знаходились на Полоччині. Під 1092 роком автор повісті говорить про якесь аномальне знамення в Полоцьку, яке почалось з Друцька [1, 79 зв.]. В 1116 році Давид та Ярополк, які разом з Володимиром брали участь в поході проти непокірного Гліба Всеславича, взяли Друцьк [1, 105 зв.]. Виходячи з цього, Друцьк знаходився у володінні Гліба та розташовувався між Мінськом і Смоленськом.

В 1116 році Володимир пішов походом на Гліба Всеславича, так як той воював з дреговичами, підпалив Случеськ та не підкорявся Володимирі. Мономах відправився в похід зі своїми синами, Давидом Святославичем та Ольговичами. Під час походу В'ячеслав взяв **Оршу (Ршу)** (згадується ще під 1067 роком, коли на Рші біля Смоленська було схоплено Всеслава Полоцького Ярославичами [1, 62], але, можливо, тут мається на увазі річка) та **Копису**, Давид з Ярополком взяли Друцьк, а сам Володимир пішов на Смоленськ, де зачинився Гліб [1, 105 зв.]. Очевидно, названі міста розташовувались між Мінськом та Смоленськом і знаходились у володінні Гліба Всеславича.

Очевидно, з кінця XI ст. почалось формування володінь галицьких Ростиславичів як окремої політико-адміністративної системи, яка, однак, повністю оформилась дещо пізніше.

Відомості, які дають нам право говорити про початок існування незалежного **Перемишля**, з'являються в літописі аж в кінці XI століття. Під 1086 роком в „Повісті” повідомляється, що Нерадець, вбивши Ярополка Ізяславича біля Звенигорода, втік в Перемишль до Рюрика Ростиславича [1, 76 зв.]. Отже, на 1086 рік Перемишль був у володінні одного з Ростиславичів. В цьому ж році, як пише літописець, “ходи Всеволодо къ Перемышлю” [1, 77]. Для чого ходив, невідомо. Можливо, щоб помститись за смерть свого племінника Ярополка. В 1097 році на з'їзді князів в Любечі за Володарем Ростиславичем було закріплено Перемишль, місто, яке йому, за словами літописця, дав Всеволод [1, 88]. Під 1100 роком літописець повідомляє, що Святополк, Володимир, Давид та Олег послали послів до Володаря і Василька, яким пропонувалася одна волость на двох, а саме Перемишль, до якого повинен був забрати Василька Володар. Брати на це не погодились [1, 94 – 94 зв.]. Отже, Перемишль продовжував залишатися за Володарем Ростиславичем. Це остання згадка Перемишля в повісті.

Місто **Теребовль** згадується лише під 1097 роком, коли на з'їзді князів у Любечі Теребовль було закріплено за Васильком Ростиславичем. Літописець каже, що це місто Васильку дав Всеволод [1, 88]. В цьому ж році місто згадується вдруге в оповіді про осліплення Василька. Коли Давид запропонував Васильку деякі міста взамін на переговори з Володимиром, Василько дуже здивувався, що Давид дає йому своє місто, але підтвердив, що Теребовль – його волость і нині і в майбутньому. Що і збулося, оскільки Василько, за словами літописця, скоро одержав свою волость [1, 91]. Після укладення перемир'я між Давидом та Володарем і Васильком Ростиславичами, останній сів у Теребовлі [1, 91 зв.].

В „Повісті минулих літ” згадуються лише два міста, які могли бути залежні від двох вищеназваних. Це **Звенигород на Білці** та **Микулін**. Перше місто згадується в повісті один раз під 1086 роком, коли Ярополк сів у Володимирі, а через декілька днів пішов до Звенигорода, по дорозі до якого його було смертельно поранено Нерадцем, який втік в Перемишль до Рюрика [1, 76 зв.]. Микулін згадується в „Повчанні”, автор якого приблизно після 1078 року зі своїм військом ходив за Ростиславичами за Микулін, але не наздогнав їх [3, 81 зв.].

Отже, зробивши спробу дослідити структуру великих територіальних одиниць Київської Русі, які дехто називає волостями, хтось землями, князівствами та, головне, виявивши у повному обсязі (наскільки це дозволили джерела) зв'язок (залежність) між усіма складовими цієї структури, ми одержали ряд великих самодостатніх політико-адміністративних утворень, які складаються з центру (ядра, головного міста) та периферії (залежні міста, гради – сателіти). Тільки довівши залежність околиць міст від головного, можна говорити про територіальні утворення в політичному контексті. Таким чином, містами, які „притягували” до себе інші міста, були Київ, Чернігів, Переяслав,

Володимир, Новгород, Полоцьк, в меншій мірі Перемишль, Теробовль, Мінськ. Наявність в інших міст якоїсь залежної периферійної структури міст-сателітів в джерелах не простежується. Отже, якщо і є сенс говорити про землі (волості) як політичні утворення Київської Русі другої половини IX – початку XII століття, то тільки про Київську, Чернігівську, Переяславську, Володимирську, Новгородську, Полоцьку, Галицьку (Перемишльська + Теробовлянська) і, очевидно, Мінську. Адже тільки щодо цих міст і фіксується залежність інших міських одиниць. Щодо ступеня самостійності названих одиниць, то спочатку всі вони залежали від Києва, але згодом, з початку XI ст., починає відділятися Полоцьке княжіння, з середини XI ст. – Чернігівське, Переяславське та Володимирське, з кінця XI ст. – Галицьке. Щодо Новгородського, то воно хоч і відзначалося своїми самостійницькими початками, але все ж майже на протязі всього досліджуваного періоду знаходилося у сфері впливу київських князів (в тій чи іншій мірі). Мінське ж княжіння відокремилася від Полоцького на початку XII ст. В цілому названі княжіння (за винятком Полоцька) в повному обсязі проявляли свою самостійність від Києва відносно короткі проміжки часу.

В кінці відмітимо, що виявивши залежність одних міст від інших, одних князів від других, міст від князів, ми не можемо, в силу специфічності та недостатності джерел, виявити в достатній мірі ступінь і обсяг залежності міст-сателітів від головних міст. До того ж, ми оминули увагою такий інститут, як віче, яке гальмувало претензії князівської влади на ті чи інші міста. Але не зважаючи на все це, князівська влада на Русі д.п. IX – поч. XII ст. була чи не єдиною зв'язуючою ланкою, яка з'єднувала в одне ціле (бодай хитке і нестабільне) велику кількість розпорошених градів.

## **I. Джерела.**

1. Ипатьевская летопись // Полное собрание русских летописей. – Спб.: Издательство Императорской археографической комиссии, 1908. – Т.2. – 940 + 88 с.
2. Краткая Русская Правда // Тихомиров М. Н. Пособие для изучения Русской Правды. – М.: Издательство Московского университета, 1953. – С. 75 – 87.
3. Лаврентьевская летопись. Повесть временных лет // Полное собрание русских летописей. – Л.: Издательство Академии Наук СССР, 1926. – Т.1. – Вып.1. – 286 с.
4. Новгородская первая летопись младшего извода // Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. – М.-Л.: Издательство Академии Наук СССР, 1950. — С. 101 – 427.

## **II. Монографії, статті.**

5. Алексеев Л.В. Полоцкая земля ( очерки истории Северной Белорусии) в IX – XIII вв. – М.: Наука, 1966. – 296 с.
6. Гнпвушевъ А.М. Господин Великий Новгородъ // Русская история въ очеркахъ и статьях. Под ред. М.Б. Довнаръ – Запольскаго. Т.1. – М.: Московское Учебное Книгоиздательство, 1912. – С. 367 – 407.

7. Голубовский П.В. История Смоленской земли до начала XV ст. – К., 1895. – 339 с.
8. Грушевський М.С. Нарис історії Київської землі від смерті Ярослава до кінця XIV сторіччя. – К.: Наукова думка, 1991. – 560 с.
9. Данилевич В.Е. Очерк истории Полоцкой земли до конца XIV ст. – К., 1896. – 277 с.
10. Котляр Н.Ф. Формирование территории и возникновение городов Галицко-Волынской Руси IX – XIII вв. – К.: Наукова думка, 1985. – 184 с.
11. Куза А.В. Новгородская земля // Древнерусские княжества X – XIII вв. – М.: Наука, 1975. – С. 144 – 201.
12. Кучкин В.А. Формирование государственной территории Северо-Восточной Руси в X – XIV вв. – М.: Наука, 1984. – 350 с.
13. Лысенко П.Ф. Города Туровской земли. – Мн.: Наука и техника, 1974. – 200 с.
14. Монгайт А.Л. Рязанская земля. – М.: Издательство АН СССР, 1961. – 400 с.
15. Насонов А.Н. „Русская земля” и образование территории древнерусского государства. – М.: Издательство Академии наук СССР, 1951. – 262 с.
16. Рапов О.М. Княжеские владения на Руси в X – п.п. XIII в. – М.: Издательство Московского университета, 1977. – 264 с.
17. Седов В.В. Смоленская земля // Древнерусские княжества X – XIII вв. – М.: Наука, 1975. – С. 240 – 259.
18. Софроненко К.А. Общественно-политический строй Галицко-Волынской Руси XI – XIII вв. – М.: Государственное издательство юридической литературы, 1955. – 140 с.
19. Толочко П.П. Киевская земля // Древнерусские княжества X – XIII вв. – М.: Наука, 1975. – С.5 – 56.
20. Фроянов И.Я., Дворниченко А.Ю. Города-государства Древней Руси. – Л.: Издательство Ленинградского университета, 1988. – 269 с.
21. Штыхов Г.В. Города Полоцкой земли (IX – XIII вв.) – Мн.: Наука и техника, 1978. – 160 с.

## SUMMARY

### **Jurij Mateleshko. GRADY-VOLOSTY OF KIEV RUS: ATTEMPT OF THE SYSTEM ANALYSIS**

In given clause the attempt of research of cities Kiev Rus second half IX - beginning XII of century as political system is made which looks thus: the main city + city - satellites. The author for the first time on concrete examples demonstrates a degree of dependence of all cities - satellites of each main city Rus, as far as it the sources allow. Base structure of large territorial units as political educations thus is found out.